

Kdo byli lidé usmrcení při pokusu o přechod hranice československé železné opony? Co je k přechodu hranice motivovalo? Měnila se podoba tohoto fenoménu v čase? Pokud ano, proč a jak? Kdo nese odpovědnost za usmrcené a co se s těmito viníky stalo? Jaké jsou rozdíly mezi zeměmi bývalého sovětského bloku v pokusech o přechod hranice, politice ochrany hranice či percepce po roce 1990? Co bylo o ostraze hranice obecně známo, respektive co věděli ti, kteří se pokusili o přechod hranice? Tyto otázky se snaží systematickým způsobem zodpovědět předkládaná studie.

→ www.zelezna-opona.cz

„Autoři shromáždili velké množství dat, která zpracovali s největší péčí, a publikace bude jistě cenným příspěvkem k dějinám železné opony a emigrace v éře socialismu v Československu.“

prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc.
Ústav českých dějin FF UK

„Zaměření práce je dobře zdůvodněno – specifický fenomén usmrcení na hranicích dává smysl až při zasazení do obecnějšího kontextu železné opony a nelegálních přechodů hranic. Nejvýznamnějším kladem práce a přidanou hodnotou oproti jiným publikacím na obdobná témata je databáze, která popisuje a pokud možno i kvantifikuje a standardizuje okolnosti spojené s osobami, které na hranicích zahynuly.“

Martin Vávra, Ph.D.
Český sociálněvědní datový archiv, Sociologický ústav AV ČR

ŽELEZNÁ OPONA V ČESKOSLOVENSKU Tereza Mašková & Vojtěch Ripka

ŽELEZNÁ OPONA V ČESKO- SLOVENSKU

Tereza Mašková
Vojtěch Ripka

Usmrcení na
československých
státních hranicích
v letech 1948–1989

Úvod

Projekt *Dokumentace usmrčených osob na československých státních hranicích v letech 1948 až 1989* byl v Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR) spuštěn v roce 2009, aby zprostředkoval laické i odborné veřejnosti jak konkrétní osudy lidí, kteří zahynuli při pokusu o překonání železné opony,¹ tak obecné principy ostrahy československé státní hranice ve druhé polovině 20. století. Část výstupů projektu je dostupná na jeho webové stránce,² kde se kromě krátké studie, jež přináší základní vhled do problematiky, nachází také glosář s klíčovými hesly, biogramy 80 usmrčených osob včetně výběru archivních materiálů, mapové podklady ke zdokumentovaným incidentům aj., viz obrázek 1 (s. 5).

Předkládaná studie syntetizuje dosavadní zkoumání v oblasti československých hraničních incidentů v letech 1948 až 1989. Je rovněž pokusem o celostní analýzu fenoménu usmrčených na hranicích a přináší také inspiraci z obdobných zahraničních výzkumů. V neposlední

- 1 Železnou oponou se obecně rozumí hranice mezi Západem a Východem. Součástí projektu jsou však i případy úmrtí na hranici Československa s NDR (tj. v letech 1948–1949 před vznikem NDR) a se sovětskou okupační zónou (v tomto případě máme na mysli hranici v letech 1948–1955). V analytické části práce používáme termíny „socialistická“ a „kapitalistická“ hranice, které pocházejí z dobových statistik, a proto jsou psány v uvozovkách.
- 2 Tento dokumentační projekt je dostupný na webových stránkách Ústavu pro studium totalitních režimů. Dokumentace usmrčených na československých státních hranicích 1948–1989, www.ustrcr.cz/cs/dokumentace-usmrčených-statní-hranice (citováno k 1. 7. 2015).

řadě představuje sadu dat k hraničním incidentům zdokumentovaným Ústavem pro studium totalitních režimů a statistické vyhodnocení. Datová sada obsahuje údaje k cca 270 usmrčeným osobám. Od dosavadního zpracování tématu se studie liší systematickým přístupem, kdy explicitně popisujeme metodologický rámec a otevíráme ho kritice a přezkoumání. Zřetelně definujeme souvislost mezi konkrétními, jednotlivými případy a zkoumaným fenoménem.

Studie hledá odpověď na tyto základní otázky: Kdo byli lidé usmrčení při pokusu o přechod hranice? Jakou měli k přechodu hranice motivaci? Jedná se o stabilní, nebo proměnlivý fenomén (v případě proměnlivého – co způsobuje jeho dynamiku)? Kdo nese za usmrčené odpovědnost a co se s těmito viníky stalo? Jaké jsou rozdíly mezi zeměmi bývalého sovětského bloku (v pokusech o přechod hranice, politice ochrany hranice či percepci po r. 1990)? V čem se lišily jednotlivé útvary Pohraniční stráže, respektive nakolik jsou usmrčení na hranicích komplexním fenoménem Pohraniční stráže a nakolik na něj měli vliv velitelé jednotek atd.? Co bylo o ostraze hranice obecně známo, respektive co věděli ti, kteří se pokusili o přechod hranice?

Obr. 1
Online prezentace projektu
„Dokumentace usmrčených na
československých státních hranicích
1948–1989“

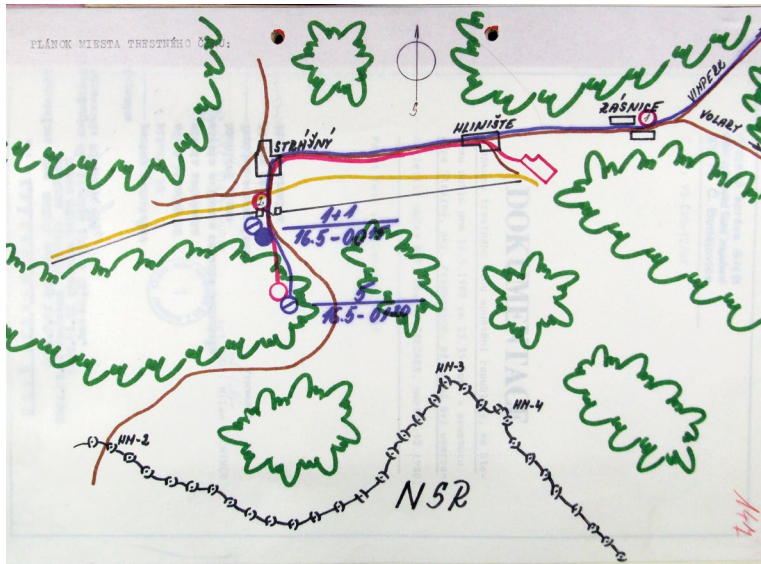
První, obecná část studie se skládá ze tří kapitol (Metodologický rámec, Stav výzkumu a Vyšetřování hraničních incidentů po roce 1989), jež se zabývají cestovními pasy a povoleními k vycestování v kontextu poválečného Československa, hraničními a zakázanými pásmy a vystěhování odtamtud, respektive přesídlováním a demolicemi, Pohraniční stráž a ostrahou hranice, emigračními vlnami a v neposlední řadě vyšetřování hraničních incidentů v devadesátých letech 20. století.

Druhá, analytická část (kapitola Usmrčení — analýza) představuje sadu dat včetně metody jejího zpracování a přináší analýzu výsledků. Ze zkoumané datové sady byly předem vyřazeny osoby, u nichž se prokázalo, že zemřely bez přímé souvislosti s přechodem hranice, respektive byl u nich vyloučen úmysl přechodu hranice (osoby, u kterých se úmysl nepodařilo vyloučit ani vyvrátit, byly v databázi ponechány).

Kapitola Usmrčení – analýza je soustředěna do osmi částí, které zkoumají zejména charakteristiku několika období, do nichž jsme periodu 1948–1989 rozčlenili, geografické údaje (např. vzdálenost mezi místy incidentu a bydliště) nebo bližší informace o usmrčených (např. státní příslušnost, povolání, velikost skupiny osob, s nimiž se usmrčení o přechod hranice pokusili) aj.

Celkové počty usmrčených na československých hranicích jsou pravděpodobně vyšší než ty, s nimiž pracuje náš projekt. Nelze totiž vyloučit, že v archivech chybí řada případů zvláště z počátku sledovaného období, kdy jsou dochované archiválie velmi stručné. Navíc projekt pracuje primárně s civilisty, nikoli se zemřelými pohraničníky (s výjimkou dezertérů, kteří byli usmrčeni při pokusu o přechod hranice). Jejich počty dosahují několika set osob, toto téma však zatím není blíže probádáno.³

3 Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu (ÚDV) uvádí cca 400 usmrčených pohraničníků. Rozhovor autorky s Pavlem Bretem (PB), Praha, 4. 3. 2014. Prokop Tomek zmiňuje bezmála 600 usmrčených na straně pohraničníků. TOMEK, Prokop: Přechody státních hranic z hlediska agentů-chodců a kurýrů. In: VANĚK, Pavel a kol. (eds.): *Ochrana státní hranice 1948–1955*. Technické muzeum Brno, Brno 2013, s. 13. Oba zdroje se shodují na tom, že příčinou úmrtí většiny pohraničníků byly nehody včetně vzájemného postřelení a dále sebevraždy.

Obr. 5

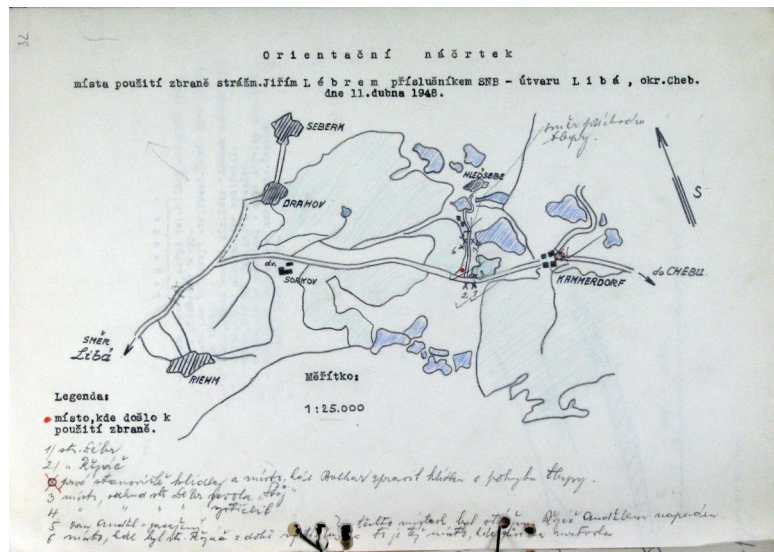
Nákres zobrazuje místo úmrtí devítiletého Kevinu Streckera, školáka z východního Berlína. Kevin Strecker zahynul na hraničním přechodu Strážný na Šumavě, když automobil s jeho třemi sourozenci, matkou a dalšími dvěma muži narazil do hraniční závory. Uprchlíci mířili do Spolkové republiky Německo a jednalo se o poslední případ usmrcení ve sledovaném období 1948–1989.

Zdroj: ABS

Obr. 6

Nákres zachycuje situaci zastřelení Jana Anděla. Tento příslušník zahraniční armády za druhé světové války (bojoval v Alžírsku a Anglii) se po válce stal správcem hotelu ve Františkových Lázních a také převaděčem. Byl zastřelen hlídkou SNB z útvaru Libá, když se 11. 4. 1948 společně se svou ženou, malými dětmi a skupinou dalších osob pokusil přejít československou hranici do západní zóny Německa.

Zdroj: ABS

pohraničníků. Následné obvinění mrtvého utečence z pokusu o trestný čin nedovoleného opuštění republiky již bylo v režii Státní bezpečnosti. Navíc od roku 1958 rozkaz ministra vnitra Rudolfa Baráka stanovil, že vyšetřování trestného činu opuštění republiky podle § 95 trestního zákona jednoznačně spadá do kompetence vyšetřovatelů StB, což v podstatě potvrdilo dosavadní praxi.¹²⁹

Na druhou stranu přímá falzifikace postihla pravděpodobně pouze ty materiály, týkající se případů použití zbraní v rozporu s předpisy, například při vstupu na území cizího státu, zabití vlastního agenta zpravodajské služby atd. Mezi spolehlivější prameny lze řadit materiály o činnosti inspekčních orgánů z přelomu 50. a 60. let minulého století, které se však týkají jen malé části případů.¹³⁰ Kritický a individuální přístup je samozřejmě nutné zachovávat při studiu všech archiválií vzniklých činnostmi bezpečnostních složek.

Propagandistický obraz Pohraniční stráže

Dobová propaganda vytvářela mýtus, že pohraničníci na československé hranici bez přestání bojují s teroristy ze Západu. Jaroslav Pinkas, který zkoumá obraz českého pohraničí skrze jeho zpodobnění v českém filmu v období 1945–1989, vysvětluje, že v epických příbězích s kladnými postavami strážců zákona byli zapotřebí protihráči (agenti, vnitřní nepřátelé). Stejně tak filmová produkce od 70. a 80. let opět akcentuje bezpečnostní tematiku. Jaroslav Pinkas vysvětluje, že „vyprávění o pohraničí plnilo řadu politických zadání. Především legitimizovalo stávající politické akty a poměry vůbec, počínaje odsunem Němců a konče vybudováním a sřezžením železné opony“.¹³¹

129 ABS, f. A 6/4, inv. j. 518, RMV ČSR č. 9/1958, Vyšetřování tr. činů opuštění republiky podle § 95 tr. zákona.

130 PULEC, Martin: *Nestandardní jevy u Pohraniční stráže v posrpnovém období roku 1968*, s. 9.

131 PINKAS, Jaroslav: *Obraz českého pohraničí v českém filmu*, s. 15, rukopis.

vrátilo do starých kolejí z let 1949, respektive 1958.¹⁷¹ V letech 1949 až 1968 bylo odňato československé občanství 251 osobám. Po vzniku federace a s ní spjatým zavedením republikových státních příslušností, tzn. v letech 1969 až 1989,¹⁷² bylo české občanství odebráno 963 lidem.¹⁷³ Listinu o propuštění ze státního svazku Slovenské socialistické republiky převzalo v období 1969 až 1990 celkem 215 osob.¹⁷⁴

Zadržení na československé hranici

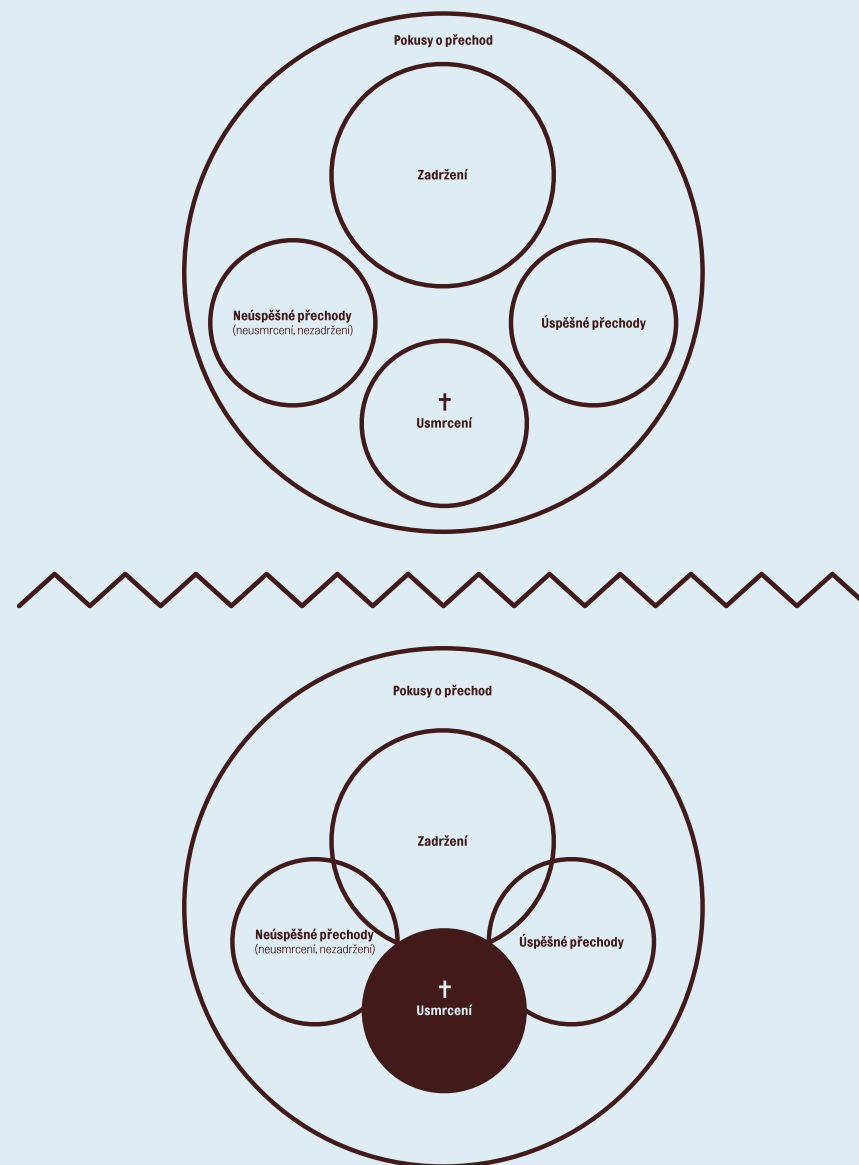
Pro interpretaci fenoménu usmrčených osob jsou údaje o emigrovavších nebo zadržených osobách důležitou kontextuální informací, jejíž hodnota je popsána a využita v analytické části. Tyto informace dokreslují fenomén přechodů přes československou hranici. Podmnožinu tohoto fenoménu představují osoby, jimž se zaprvé podařilo československou hranici překonat, tj. emigranti, kteří z Československa úspěšně odešli přes zelenou hranici, a potažmo ti, kteří zvolili jinou cestu. Druhou podmnožinu tvoří ti, kteří se neúspěšně pokusili z Československa odejít přes zelenou hranici, k nim patří jak usmrcení a zadržení, tak ti, jimž se zelenou hranici překonat nepovedlo, avšak nebyli zadrženi ani usmrceni. Bohužel dosud nevíme, jak velké jednotlivé množiny jsou ani jak vypadají jejich průniky (např. někteří lidé byli zadrženi a poté usmrceni nebo se jim následně podařilo hranici úspěšně přejít). Následující množinové diagramy (obrázek č. 7 na vedlejší straně) tedy pouze přibližně ilustrují a spíše ukazují množství kontextuálních informací, které současnému stavu výzkumu pro odvážnější interpretace chybí.

171 Zákon č. 39/1969 Sb. (Zákon České národní rady o nabývání a pozbývání státního občanství České socialistické republiky). Zákonné opatření předsednictva České národní rady č. 124/1969 Sb., kterým se mění a doplňuje Zákon České národní rady č. 39/1969 Sb., o nabývání a pozbývání státního občanství České socialistické republiky.

172 V roce 1990 k pozbytí státního občanství tímto způsobem již nedošlo.

173 Konkrétně v letech 1969–1977: 249, 1978–1980: 530 a 1981–1989: 184. Poskytnutí informace – Statistické údaje za období let 1948–1989, č. j. VS-1880/57/2-1990, www.mvcr.cz/docDetail.aspx?docid=21843870 & doctype=ART& (citováno k 1. 7. 2015).

174 Přičemž z nich bylo 166 mužů a 49 žen. E-mailová komunikace Natálie Ostrovské z oddělení státního občanství OSOM SVS Ministerstvo vnitra SR s autorkou textu, dne 3. 7. 2014, uloženo v osobním archivu autorky.

Obr. č. 7
Množiny usmrcení, zadržení, úspěšné přechody a neúspěšné přechody bez zadržení nebo usmrcení.

Podoba režimu na hranici se několikrát proměnila. Je proto z analytického hlediska vhodné nalézt základní předěly, podle kterých lze rozdělit dobu trvání režimu na relativně homogenní období. Určili jsme čtyři: 1948–1950, 1951–1965, 1966–1971 a 1972–1989. V roce 1951 vznikla Pohraniční stráž, v roce 1966 PS přešla pod ministerstvo národní obrany (a zároveň došlo k odpojení vysokého napětí v drátěných zátarasech) a v roce 1972 se PS přesunula pod Federální ministerstvo vnitra.²⁶¹ Jak je vidět, periodizace režimu na hranici překvapivě neodpovídá zažitým periodizacím komunistického režimu v Československu z politického hlediska.

Analýze podrobená sada dat obsahuje 266 osob. Z celkových 276 zdokumentovaných případů bylo odebráno 10 osob, u nichž bylo možné úmysl překročení hranic vyvrátit. Naopak osoby, u nichž se úmysl určit nepodařilo (17 osob), tj. mohly stejně tak úmysl mít i nemít, započteny byly.²⁶²

Pokud bychom chtěli zkonstruovat „typickou“ osobu usmrcenou na československé hranici, tedy takovou, která by nesla nejčastěji se objevující charakteristické znaky, šlo by o muže z Československa české národnosti, jenž usiloval o přechod československé hranice do Rakouska a byl zastřelen v československém hraničním pásmu v oblasti 4. znojemské brigády PS v roce 1951. Hranice byla vzdálena od místa jeho bydliště 50 km a přecházel ji sám. Předtím se živil jako nekvalifikovaný pracovník. Typický příklad je znázorněn na obrázku 8 na následující straně.

261 MAŠKOVÁ, Tereza – MORBACHER, Lubomír: Oběti československé železné opony 1948–1989. *Paměť a dějiny*, 2011, roč. V, č. 3, s. 119–120, respektive www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/pad1103/119-120.pdf (citováno k 1. 7. 2015).

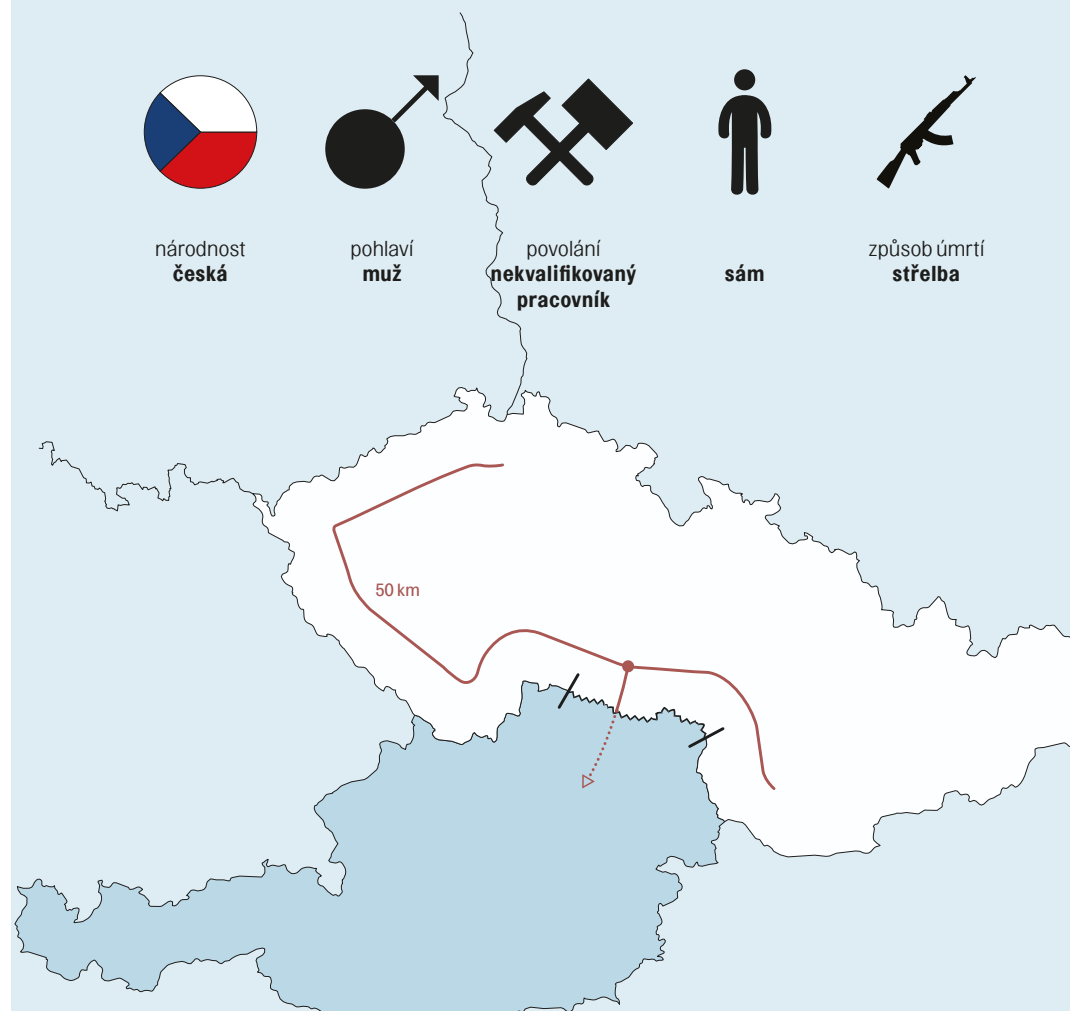
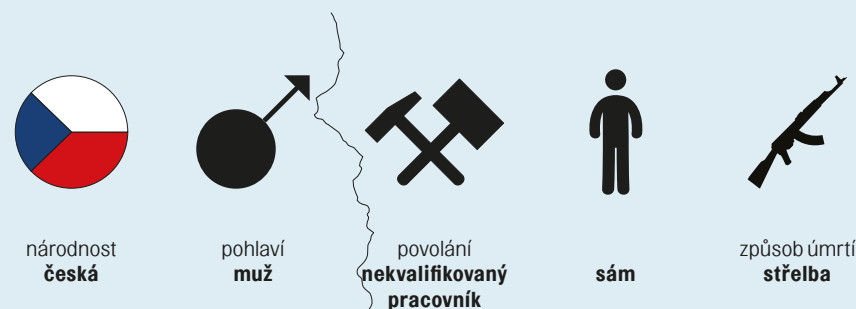
262 Množina osob, které spadají do kategorie s neurčeným úmyslem přechodu hranice, je značně nehomogenní. Patří do ní například dva rybáři, převaděč, psychicky nemocná osoba, tři utonulí, dvě osoby z havarovaného letadla aj. Soubor s neurčeným úmyslem přechodu je zastoupen ve všech obdobích (nejvýrazněji logicky v letech 1951 až 1965, kdy je datována většina úmrtí).

TYPICKÝ PŘÍKLAD

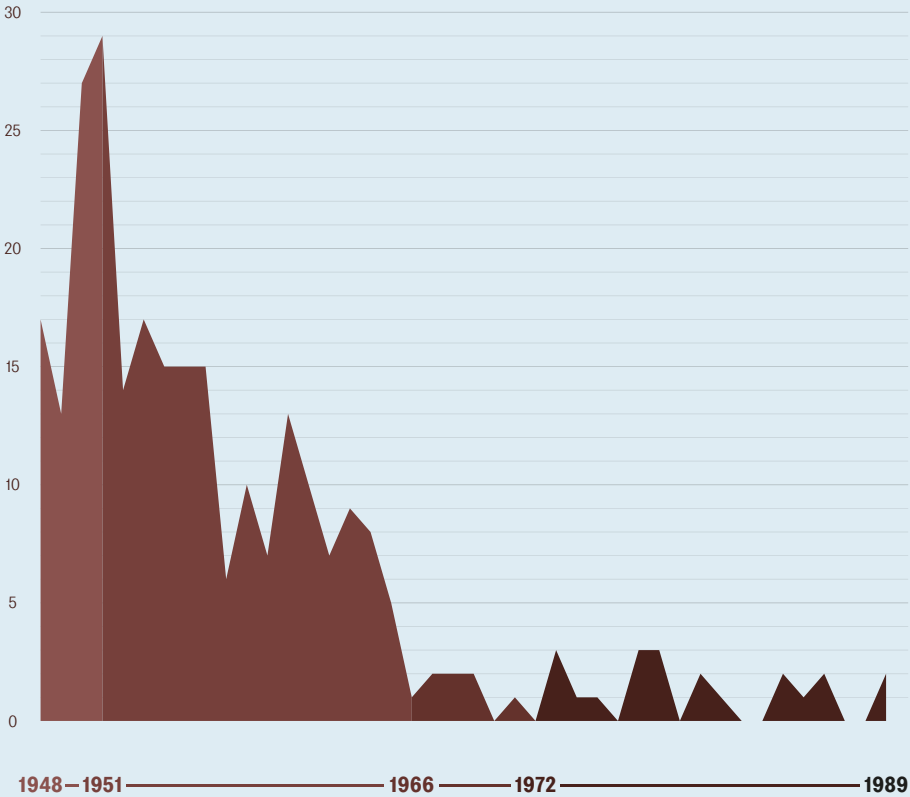
1951

1965

Pokud bychom chtěli zkonstruovat typickou osobu usmrcenou na československé hranici, tedy takovou, která by nesla nejčastěji se objevující charakteristické znaky, šlo by o muže z Československa české národnosti, jenž usiloval o přechod československé hranice do Rakouska a byl zastřelen v československém hraničním pásmu v oblasti 4. znojemské brigády PS v roce 1951. Hranice byla vzdálena od místa jeho bydliště 50 km a přecházel ji sám. Předtím se živil jako nekvalifikovaný pracovník.

POČET USMRCENÝCH BĚHEM JEDNOTLIVÝCH LET

ZPŮSOB ÚMRTÍ V JEDNOTLIVÝCH OBDOBÍCH

